

MI GBAMI

5

A PO NE A NGMA

GBI Kε E HE NI TSUMI

Mlaahi ne kudoo Gana gbihi a ngmami

NYA TSOCMI

Mi gbami ne o hye saneyo slootohi. Saneyo ngmami jeo ketse klodde ko kpo nge Gana gbihi, Aflaane gbi ke blema sanehi a ngmami mi.

Wa sese munyutso ne o bɔɔ he ni nge wa ni kasemi ne be o mi. O ma nyε kai no ne ji munyuza oti lo? Nyεε ke nyε sibi ne sese he konε nyεε ngma nyε heto omε.

Jahane o, moo ngo o heto o ke to no ne nge ningma te o no o.

Loko ni kasemi o maa ba nyagbe o, kaselɔ ne nyε ne e;

1. ngma amaniebɔ saneyo
2. ngma kalemi saneyo
3. ngma peemiblɔnɔ saneyo

Otihi

- Saneyo ji ni ngmami blɔ no tomi ne a guo ke jeo juεmi aloo susumi kpo. Saneyo tsuaa saneyo jeo oti pɔtεε ko kpo.
- Nyε maa kase saneyo slooto etε a he ni.
  - o Amaniebɔ saneyo ji nyazia nyatsɔɔ ne tuo munyu ke kɔɔ oti pɔtεε ko he. Ekomε ji bɔ ne no ko ma je e nile kpo ke gu amaniebɔ he blɔ no tomi o no.
  - o Kalemi saneyo ji saneyo ne kaleɔ no ko: nihi, no ko (adesa), he, no ne o gu mi ke be hye, he numi, no ko ne nge no yae, ke ekpa komε.
  - o Peemiblɔnɔ saneyo ji saneyo ne tsɔɔ no ko peemi. A gbaa munyutso o mi fitsofitso ke tsɔɔ no o peemi bɔ aloo peemi blɔ no.
- Saneyo fee saneyo nge e ngmami blɔ no tomi pɔtεε ne a ke ngmaa le.

MUNYUZA OTI KE AKPLAHE MUNYUZA

Munyuza oti ji munyuza ne tsɔɔ yi mi tomi oti pɔtεε ne nge kuku nge saneyo ko mi o mi. Akplahe munyuza ji munyuza ne yeo bua munyuza oti o sisi numi.

Saneyo

Ketsε ne he hiaa ke ha saneyo ngmami. E sa ne o to yi mi tomi o nya nge kuku o mi saminya. Enε o ma nyε ya no ke gu munyutso o mi gbami, munyuhi a nya tomi nyatsɔɔ, no mi mami ke he odase yemi, no ke he tomi ke ekpa komε.

Saneyo ji ni ngmami blɔ no tomi ne a guo ke jeo juεmi aloo susumi kpo. Saneyo tsuaa saneyo jeo oti pɔtεε ko kpo

Wa sese saneyo slooto etε he ni nge mi gbami ne o mi. Wa je sisi ke amaniebɔ saneyo.

Amaniebɔ saneyo

Amaniebɔ saneyo ji nyazia nyatsɔɔ ne bɔɔ no ko he amanie nge oti pɔtεε ko he. Nihi ne ji anokuale aloo nihi ne pi anokuale jeo kpo nge amaniebɔ saneyo ngmami mi. Saneyo o lomi hii nyatsɔɔ. A ngmaa amaniebɔ saneyohi nge benebe mi nge nihi a he susumi he. A tsuɔ he numi nihi ke munyuhezawoli a he ni kone tue buli ne na he numi.

Amaniebɔ saneyo bimi nɔhyε nihi

- Ngmaa saneyo ke kɔ o kekle ligbi nge sukuu he.
- Ngmaa saneyo ke kɔ buajɔ blɔ hami ko ne o he be no jee gbleegbleegblee o he.
- Ngmaa saneyo ke kɔ no ko ne o kase nge mo nitse o he.
- Ngmaa saneyo ke kɔ ni kasemi ko ne o na ke gu no ko ne o pee nge blɔ kpεkpεe no o he.

Ni tsumi 5.1

He nuumi enyɔonyɔ ke tsu ni: Ngmaa munyuza oti kake ke akplahe munuzahi enyɔ nge fɔmi ligbi yemi ko he.

Ni tsumi 5.2

Moo kane atikle nε nyε se o konε o ngo mo nitsε o munyunguhi kε ngma amaniεbø saneyo blø nø tomi ɔmε.

<https://open.library.okstate.edu/internationalcomposition/chapter/unique-characteristics-of-the-narrative-essay/>

Note: This download requires translation before the exercise on narrative essay is done. Check because we are not treating a translation topic here.

Kuu mi ni tsumi: Kε kø nø nε wa kase o he o, moo sese he kε tsøø ketse nε he hiaa kε je juεmi kpo ke ha saneyo ngmami ngε kuku mi.

Amaniεbø saneyo blø nø tomi.

Amaniεbø saneyo ngε blø nø tomi ne kudøø nø ke ha saneyo o ngmami saminya.

Moo kane demiyo ne o ngε itaneti o nø.

<https://mhcc.pressbooks.pub/app/uploads/sites/3e/202e/07/Narrative-Essay.pdf>

Ni tsumi 5.3

Nyεε ke nyε sibi ne see nø nε nyε kase ke je ni kanemi o mi o he ni.

Nya tsøømi

Nya blimi. Jee sisi ke bimi, demi aloo nø ko nε maa gbla tue buli a juεmi kε ba munyutso o he.

Nø ko nε he hia nε sa kaa ni kaneli ɔmε nε a le hiø nya blimi o mi.

Demi nε jeø yi mi tomi oti o kpo o ma nyε piεε he.

Saneyo mi kukuhi

Nya tsøømi fitsofitso ke ha demi o aloo munyutso oti o jeø kpo ngε hie o.

Be mi nε nø o ya nø ke bo nε a to ni ɔmε a nya ha a jeø kpo.

Kuku fεε kuku hεε munyuza oti nε a gbeø nya ke demi nε maa ngo mo kε ya kuku nε tsa nø o nø.

Nya muɔmi

Tii demi oti ɔmɛ a mi ekohu
 Hyɛ oti ɔmɛ a mi ekohu
 Ngmaa demi ko kɛ muɔ saneyo ɔ nya.

Ni tsumi 5.4

1. Nge nyɛ kuu ɔmɛ a mi ɔ, nyɛɛ ngma nihi nɛ he hiaa nge amaniɛbɔ̄ saneyo ngmami mi konɛ nyɛɛ sɛsɛ a he.
2. Nge nyɛ kuu ɔmɛ a mi ɔ, nyɛɛ ngma amaniɛbɔ̄ saneyo ne hɛɛ kuku ete nɛ kɔɔ jeha ko nɛ o ya hyɛ. Kane ha nyɛ tsu mi bi ɔmɛ kone a sɛsɛ he.
3. Nge nyɛ kuu ɔmɛ a mi ɔ, nyɛɛ kane demiyo nɛ nyɛɛ se ɔ kone nyɛɛ ngma munyutso oti nɛ nge kuku fɛɛ kuku mi kɛ blɔ nɔ tomihi nɛ demiyo ngmalɔ ɔ gu kɛ tsu he ni kɛ gbla e kaneli a juɛmi kɛ wo ni kanemi ɔ mi vii.

Bene i nge Yunivesiti yae ɔ, i bɔɔ mɔde wawɛɛ nge ni kasemi mi. Ye mami peesɔ Yunivesiti Olegɔmiolegɔ nɛ ye papaa hu ji tsɔɔlɔ he je ɔ, a du ni kasemi mumi kɛ wo ye mi be mi nɛ i we. Bene i je nɔ kaa niheyo ɔ, i na nyagbe be mi nɛ kami heto nɛ ba a tsɔɔ kaa i bɔɛ mɔde saasaa; lɔ ɔ ji kaa i kpe nge Jame a se ɔ nɔ, pohu jine i bɔɔ mɔde nge Jame a ni kasemi ɔ mi. Mode bɔɛmi.

Ja ji bɔ nɛ i nu he nge ye mi.

I jɔ ye fɔli ɔmɛ a kɔni si, nɛ pe le tsuo ɔ, i jɔ imi nitsɛ hu ye kɔni si. I pee basaa Jame a ligbi ɔ nɛ i susu bɔ nɛ si gbeemi nɛ ɔ maa ye ye ni kasemi nɛ tsa nɔ ɔ awi ha. Pe ye ni kasemi nge Yunivesiti ɔ nɛ ma nyagbe lo? Loko ma po ye yi kɛ fɔ si ɔ, i he ke su ye fɔli ɔmɛ a he ke hla bua womi kɛ blɔ tsɔɔmi. Kɛ gu a nɔ sisi numi ha mi kɛ a nile mi kuɔmi nge nyagba nɛ i ke kpe ɔ he ɔ, a wo mi he wami nɛ i yo mla kaa nɔ fɛɛ nɔ nya maa be kɛ.

Niinɛ, kpemi aloo mɔde bɔɛmi nge ka mi ɔ jɔ nɔ kɔni si lee se ma nyɛ kase ni gbagblaa nɛ ma na kudɔlɔ kpakpa nɛ maa kudɔ mi nge ye ni kasemi be nɛ pie nge Yunivesiti ɔ kone ma kɛ nyagba nɛ ɔ eko ko ya bua hu kɔkɔɔkɔ nɛ ma ya nɔ nɛ ma bɔ mɔde kaa sa a ekohu.

I ba yo kaa si gbeemi piɛɛ adesa wami si himi he nɛ wa nɔ yami, mɔde bɔ kɛ kplɔkɔtɔ daa si nge bɔ nɛ wa nyɛɔ gbleeɔ nyagbahi a mi ɔ nɔ. I kase hu

ne i yo se nami ne wa naa nge nihi ne ye buaa wɔ o a de mi. Ne i ke ye tsɔlɔ kɛ kudɔlɔ o tsu ni o, i na ye ni kasemi o he sisi numi wawee nitse ne lɔ o ye bua ne ye mɔde bɔmi te si ekohu. Ke piee he o, i kase kaa nyumu gugue mi ne tu te pa nya nge. Enε o he ne nyumu tu we fo nge ta nya a ne. Ke ta a nya wa ne ka nya mi o ne e maa ta ne suongme hu se e kpo mi po hu o, e sa ne ma nyε pee nyumu ka. Nyagba ne i gblee mi ne o pee tsakemi ke nɔ dlami kɛ ha mi nge bɔ ne i ji mwɔnε o ligbi ne o. Ye bua jɔ kaa i na ni kasemi ke wami he kε gu nyagba ne ba a mi. I ba yo hu kaa nɔ yami guo nyagbahi a mi kε baa.

Kalemi saneyo

Mεni ji kalemi saneyo?

E ji saneyo ne kaleɔ nihi, nihi (adesahi), he, nɔ ne o gu mi kε be hyε, he numi nge blɔ klεdεe ko nɔ kε ekpa komε kone o kε bli nɔ ne o nge kalee o he foni nya kε ha e kaneli. E sa ne o to nya saminya ne gbi o he ni tsumi ne je kpo kε gbla tue buli a juεmi kε ba nɔ ne a nge kanee o nɔ.

Kalemi saneyo he blɔ nɔ tomi

Kalemi saneyo he blɔ nɔ tomi nge kaa bɔ ne saneyo ne wa kase he ni kε be o nge o kε.

Nya blimi: E sa ne e je kpo kε tsɔɔ nɔ he pɔtεe nε saneyo o kɔɔ. Tsu bimi ne hia we heto he ni kε tsε kaneli a juεmi se kε wo ni kanemi o mi.

Munyutso mi kukuhi: Hie o ji he ne a gbaa nihi ne a yaa tu he munyu o kpe kε tsɔɔ. Munyutso oti o ne je sisi numi kpo nge munyutso kuku fee kuku mi kε gbla kaneli ome juεmi kε wo ni kanemi o mi. Be fee be ne nɔ ko maa ngma kuku ehe o, e sa ne yi mi tomi ehe ne je kpo nge leje o hulɔ.

Nya muɔmi: Yi mi tomi oti ome ne o tu a he munyu nge kuku ome a mi o, wo a nɔ ta ekohu aloo o do otihi ne ya nɔ nge saneyo o mi ome a nɔ kaa bɔ ne wa kase nge kuku ngmami mi o.

Kalemi saneyo nɔhyε nihi

- Seni ngɔngɔe ko kalemi.
- Kale juεmi nge he yemi kε nɔ yemi he.
- Womi ko ne o suo wawee kalemi.
- Kale o kekle blɔ hiami ne o hia kε ya ma se.
- Kale o hue ne o suo saminya.

Ni tsumi 5.5

Kε gu nō nē nyε kase o nō o, nyεε ngma nō nē ji kalemi saneyo. E kε amaniεbo saneyo o, te nō nē mi he wa ha mo nεe?

Jahanε o, moo hyε sεni nε o konε o kane nihi nε nyεε sε ɔmε konε nyε de nyε juεmi ngō ha nyε sibi ke kō kalemi saneyo ngmami blō nō tomi ɔmε a he. Blō nō tomi o te nō nē o susu kaa e he hiaa wawεε nεe? Mεni he je nε o susu ja?

[Kalemi saneyo - Search \(bing.com\)](#)

Nihi nε nyεε se ɔmε ji kalemi saneyo blō nō tomi ɔmε.

Kalemi saneyo he so

- **Gbi o** mi nε tsō ha kaneli. Gbi o he ni tsumi kε munyutso oti o nε hi glε kake nō.
- Mo tsu munyuhezawoli a he ni. Enε o tsōo kaa saneyo ngmalō o nε tsu lengmengmle, kaleli, okadi ke miblekeli a he ni ke gbla tue buli a juεmi ke ba saneyo o nō.
- O muyutso ɔmε nε a hi gbugbuugbu ke ha saneyo o he susumi.

Ni tsumi 5.6

Nihi nε a hyεo ke ngmaa kalemi saneyo

1. Kekle o, gbεε si nge munyutso nε a ha mo o nō konε o ngō nō nε o le o ke lo saneyo o. Bua anokuale aloo munyu kεkε komε nε o hεe o a nya.
  - a. Lō o se o, moo to otihi nε maa je kpo o a nya.
  - b. Etεne ji kaa, ngmaa munyuza oti ke ha kuku fεe kuku.
  - c. Enε o se o, moo lo saneyo o.
  - d. Nyagbe o, kane saneyo o ekohu. Enε o ma ha o ma dla tōmihi nε ngε mi o tsuo.

O maa ngō nō ko ke pieε he lo? Ngε ni enu o nε ɔmε a kpεti o, te nō nε he hia pe mε tsuo ke o nge kalemi saneyo ngmae o?

Ni tsumi 5.7

1. Ngε nyε kuu ɔmε a mi o, nyεε ngma kalemi saneyo ne hεε kuku etε ne kɔɔ Gana zugba a si foføε he kone o tsɔɔ nihi ne kudø nyε ke ngma saneyo o. Kane saneyo o ha nyε tsu mi bi ɔmε.
2. Moo ngɔ gbi tso he ni ne o tsu nge amaniεbø saneyo o mi o ke to kalemi saneyo o he. Nyεε ke nyε tsu mi bi ɔmε ne sεsε he.

Peemiblɔnɔ Saneyo

Enε o ji saneyo ne gblaa kanelɔ o juεmi ke baa munyutso o he. A gbaa munyutso o mi fitsofitso ke tsɔɔ no o peemi bø aloo peemi blɔ no.

Blo nɔ ne a guɔ ke ngmaa peemiblɔnɔ saneyo

Loko o ma nyε ngma peemiblɔnɔ saneyo saminya a, e sa ne o nu munyutso o sisi. Bimi nɔhyε ni komε ji nihi ne nyεε se o ne;

1. Meni he je e sa ne nihi a tsa no ne a hi je mi nihi kasee?
2. Sεsε se nami ne nge yi mi puεmi tsami he.
3. Tsɔɔ nyagba ne nge tso poomi ne a du we ke ma nane mi o he.
4. Bø ne sosia midia nge wa ni kasemi blɔ no tomi awi yee.

Ke o yaa ngma peemiblɔnɔ saneyo ko o, e sa ne o tsu blɔ nya tomi ne ɔmε a he ni.

- a. Kane bimi o saminya.
- b. Kane nihi ne o kase ke be nge saneyo o he o ekohu. Bɔɔ mɔde kaa o ma bi o tsɔɔlo o ne e gba nihi a mi ke ha mo. Kane munyutso o he ni nge klamahi aloo womi kpahi a mi.
- c. Ngɔɔ bimi o ke wo munyutso ne sisi numi nge a mi.
- d. Moo pee mo nitsε o blɔ nya tom.
- e. Moo ngma nya blimi kpitii ko ke je o saneyo o sisi.

Yi mi susumi ni tsumi: Bene o kane blɔ nya tomi o ta ke ha peemiblɔnɔ saneyo o ngmami o, meni ketsehi o maa suɔ ne o je nge saneyo o ngmami mi?

Peemiblɔnɔ saneyo he blo nɔ tomi

Nihi ne nyεε se ɔmε ji blɔ no tomi ne a ke ngmaa peemiblɔnɔ saneyo.

Saneyo o nya blimi

E sa ne o tu munyutso o he ni ke bli saneyo o nya ne o do no ne o ma demi o no kpti.

Munyutso mi kukuhi: Behi fuu o, a tsuo kuku ete pe he ni se o ma nyet su kuku pe ete he ni. Hie o ji he ne a gbaa munyutso o he bo ne a deo e he nihi tsuo fitsofitso. E sa ne kuku fee kuku ne hee juemi potee ko nge munyutso o he. Enet o ma ha ne sisi numi o maa je kpo paa. E he hiaa kaa kuku omes ne a hi tsakpa nge a sibi a no konne a nyee no nyatsoo.

Nya muɔomi

A doo saneyo o no ne a ti o nihi ne a de ne a he hia pe le tsuo o mi ke muoɔ saneyo o nya ke no mi mami.

Kane no ne nyee se o konne nyee seses blo no tomi ne a ke ngmaa peemiblo o saneyo o he.

<https://www.quora.com/What-are-the-characteristics-of-an-expository-essay>

Ni tsumi 5.8

1. Tsos no ne ji saneyo sisi. Kane o heto ke ha nyet su mi bi omes.
2. Nyee nuu nyet he enyeeny o ne nyee kane nohye saneyo o konne nyee seses blo no tomihi a no ne wa guo ke ngmaa peemiblo o saneyo o he.

<https://assets.myperfectwords.com/blog/expository-essay/expository-essay-examples/expository-essay-example-grade-7-pdf.pdf>

1. Nge kuuhi a mi o, nyee seses he ke tsos blo no ne a guo ke ngmaa peemiblo o saneyo.
2. Ngmaa saneyo ne hee kuku ete nge munyutso ‘No he je ne wa nge je mi nihi a he ni kasee’ konne o ngo saneyo o ke ha o tsu mi no kake ne e hla saneyo ngmami blo no tomi omes nge mi. Lo o se o, e tsos e juemi nge no ne e na a he.
3. Nge kuuhi a mi o, nyee ngo blo no tomi ne a ke ngmaa kalemi saneyo ke to peemiblo o saneyo ngmami he. Nyet je nyet susumi ke ha nyet su mi bi omes.

MI HYEMI EKOHU BIMIHI

1. Ngmaa amaniɛbɔ saneyo nε hε kuku kake konε o yo munyuza oti ke munyuza oti setsɔ ɔmε ngε mi.
2. Ngɔɔ mo nitsε o munyunguhi ke tsɔɔ amaniɛbɔ saneyo sisi.
3. Moo tsɔɔ nya bɔ nε o maa lo munyutso nε ɔ ha, ‘Nɔ ko nε ya nɔ ngε ye change to wami mi’ ngε amaniɛbɔ saneyo gle nɔ.
4. Sesε amaniɛbɔ saneyo ngmami blɔ nɔ tomi ɔmε a he. Je o juεmi kpo ke ha nyε tsu mi bi ɔmε.
5. Nyεε ngmaa saneyo nε hε kuku etε ngε munyutso, ‘Buajɔ blɔ ko nε i hia’ konε nyεε sesε amaniɛbɔ saneyo blɔ nɔ tomi ɔmε nε nyε ngma a he. Nyεε ngma munyuza oti ɔmε ngε kuku fεε kuku mi.
6. Ngmaa blɔ nya tomi ke ha saneyo munyutso nε ɔ, ‘Ye sukuu ɔ’. O he nε hi blɔ nɔ tomi nε a ke ngmaa saneyo ɔ nɔ.
7. Ngmaa kalemi saneyo nε hε kuku etε ngε munyutso, ‘Ye huε nε i suo pe kulaa’. O he ko je blɔ nɔ tomi nε a ke ngmaa kalemi saneyo ɔ nɔ.
8. Mεni ji peemiblɔnɔ saneyo?
9. Ngmaa peemiblɔnɔ saneyo nε hε kuku etε ngε munyutso, ‘Nyagba nε ngε tso poomi nε a du we ekpa ke ma nane mi he.’ Hyε saneyo ɔ lomi bɔ ke e blɔ nɔ tomi ɔ nε o ke ngma.
10. Moo ngɔ amaniɛbɔ saneyo ke to peemiblɔnɔ saneyo he. Mεni ji nihi nε so ke nihi nε je muno ngε a kpεti?

REFERENCES

- Ackley, E. et al (1986) *Macmillan English* ε2 Macmillan Publishing Company 886 Third Avenue New York, NY 10022
- Crew, F. (1987), *The Random House Handbook* (5th Edition) McGraw. Hill Publishing Company New York
- MacGraw Hill, G. (2000) *Grammar and Composition Handbook* McGraw-Hill Publishing Company
- Grieve D. W., and Pratt, K (1971), Certificate English Language, Western Printing Service Ltd., Bristol
- Herfferman, A.W and Lincoln, J.E. (1982), Writing, A College Handbook, Third Ed. W.W. Norton & Company Inc. London
- Marius, R. & Wierner H.S. (1988), *College Handbook (2nd edition)* The McGraw – Hill Publishing Company

EXTENDED READING

- Read for further knowledge: <https://www.grammarly.com/blog/expository-essay/>
- Denenga, M. S. (2019). Writing Mastery: Expository Essay: Expository Essay. Munaii
- Josephine, E. (2020). Narrative Essay <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.29485.03041>
- Lee, K. (2020). *How to write great essays*. Kalvin Lee
- For more on narrative essay https://www.researchgate.net/publication/338778494_Narrative_Essay
- Read for further clarification <https://myperfectwords.com/blog/descriptive-essay>
- Neumann, J. (2016). A professor's guide to writing essays: The no-nonsense plan for better writing. 2nd Edition. Jacob Neumann
- Read <https://fresh-essay.com/descriptive-essays>

REFERENCES

1. Blanton, L.L. (2021). *Composition Practice*. Henle ELT
2. Starkey, L. (2004). *How to write great essays*. New York: Learning Express
3. Kane, S. T. (2000). *The oxford essential guide to writing*. Berkeley Publishing Books
4. Zemach, E. D. & Rumisek, L. A. (2009). *Academic writing. From paragraph to essay*. Macmillian
5. Blanton, L.L. (2021). *Composition Practice*. Henle ELT
6. DeJoy, N.C. (2021). *Undergraduate writing in Composition Studies*. Utah State University
7. Howlett, M. (2023). *The creative phrase book for descriptive and narrative essay writing: A must-have reference for students to write A+ essays*. Vol 1 Kindle Edition.
8. Zemach, E. D. & Rumisek, L. A. (2009). *Academic writing. From paragraph to essay*. Macmillian.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

